

VARSTVO SPOMENIKOV V LUČI VAROVANJA STAVBNE DEDIŠČINE

Ivan Sedej

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 719:711

MONUMENT CONSERVATION IN
THE LIGHT OF THE CONSERVATION
OF THE ARCHITECTURAL
HERITAGE

Avtor razpravlja o prizadevanjih v slovenskem spomeniškem varstvu, ki so že pred dobrim desetletjem uveljavila posebno metodo varstva ambientnih in manj pomembnih spomenikov in se tako približala pojmu in smotrom ekonomsko-kulturne dejavnosti, ki je dobila leta 1975 v Amsterdamu oznako varstvo stavbne dediščine. V razpravi je razvil tezo o razmejitvi med ožjim konservatorskim (spomeniškovarstvenim) in širšim varstvenim področjem (varstvo stavbne dediščine), ki je ekvivalent in nasledek prizadevanj za varstvo okolja. Ugotavlja, da lahko spomeniško varstvo s pridom uporabi predvsem ekonomsko metodologijo in njene nasledke, pri čemer ostane strokovna avtonomija (ob intenzivnejši interdisciplinarni povezavi) konservatorstva neokrnjena in hkrati bogatejša.

The author deals with the efforts made in the Slovene monument conservation, starting to adopt, more than a decade ago, a special method of conserving environmental and less significant monuments, thus drawing close to the notion and aims of the economico-cultural activity, termed at Amsterdam, in the year 1975, the conservation of architectural heritage. In his treatise he developed the thesis on the delimitation between the narrower conservation (monument conservation) and the broader conservation fields (architectural heritage conservation), being an equivalent and a result of the efforts for environment conservation. He states that monument conservation can usefully employ, above all, the economic methodology and its results, so that the technical autonomy (combined with a more intense interdisciplinary connection) of conservation remains unrestrained and, at the same time, richer.

Kratek pogled v preteklost nam med drugim pokaže tudi dve zanimivi sestavini slovenske spomeniško varstvene službe, ki sta nekoč veljali, milo rečeno za sporni in »neživljenjski«. Najprej gre za zanimivo kombinacijo varstva narave in varstva spomenikov pod isto streho,¹ nato pa še za prizadevanja, da bi v kontekst in kompleks varstva vtkali tudi skromnejše stavbno tkivo — stavbno dediščino v najširšem pomenu besede. Prizadevanja, ki so se na ravni varovanja stavbne dediščine najbolj jasno pokazala v formulaciji tako imenovanih »spomeniških redov«,² so bila v prvi fazi dokaj nedefinirana. Gre predvsem za dejstvo, da je bil širok kompleks spomeniških valorizacijskih kategorij. Točneje povedano: anonimno, starejše stavbno tkivo, ki je bistvena sestavina večjih urbanskih ali ruralnih kompleksov, je dobilo valorizacijsko oznako spomenikov III. kategorije.

V varovanju teh spomenikov (ki v najširšem kontekstu pomeni tudi varovanje ambientov v ožjem in širšem pomenu besede), ki so prišli v zavest spomeniške službe in prostorskih planerjev, pa vendarle vlada tudi določena zmeda, ki je v bistvu terminološke in semantične narave. Na tem mestu pa je treba opozoriti še na povezovanje dveh varstvenih kompleksov — naravnega in kulturnega. Stična točka med obema vrstama varstva je tako imenovana »kulturna krajina« (s podvrsto — historično krajino ali celo historičnim pejzažem), ki se po arhitekturni plati veže v največji možni meri spet na anonimno stavbno tkivo in predstavlja višjo, kvalitetno sintezo, sicer manj zanimivih sestavin.

Po teh uvodnih, seveda samo nakazanih opredelitvah, ki vežejo dvoje zelo različnih varstvenih področij, lahko zastavimo nekoliko bolj poglobljeno analizo. V zgodovinskem pomenu, torej v tekstu logičnih in nujnih menjav v načinu mišljenja in vrednotenja stavbne dediščine, moramo ugotoviti, da je napredna in daljnosežna usmeritev varstva v obravnavanje manj pomembnih objektov (recimo III. spomeniške kategorije ali spomenikov ambientne vrednosti) stara prav toliko kot povojna spomeniška služba. Strukture take obravnave (ki izhaja predvsem iz poskusov kompleksnega varovanja etnoloških spomenikov) pa so bile v prvih obdobjih komajda opazne. V večji meri so postale vodilna in hkrati tudi polemična sestavina varstvenega delovanja po letu 1960, zlasti pa sredi šestdesetih let, v času, v katerega datirajo prvi urbanistični programi z dokaj obširno spomeniškovarstveno dokumentacijo. Zaradi jasnosti moramo opozoriti, da mislimo na širše prostorske programe, ki zadevajo ozemlja celotnih občin — saj so spomeniškovarstvene konstante in »omejitve« v načrtih ožjih urbanih enot nastopale tudi že prej (Ljubljana, Kranj, Škofja Loka itd.). Kot neposreden predhodnik te usmeritve pa so se uveljavljale zaščitne odločbe za kmečka naselja, ki pa niso nikoli imele take izvršilne moči kot v mestih.

V omenjenih urbanističnih programih, katerih sestavina je bil tudi definiran in dokaj podrobno opredeljen »spomeniškovarstveni red«, smo arhitekturno dediščino tiste vrste, ki ne sodi v povsem nesporno kategorijo »spomenika«, opredeljevali sicer po spomeniških merilih, vendar v nekoliko adaptiranem pomenskem kodu. Poglavitni očitek tej usmeritvi so seveda naslavljali urbanisti-arhitekti in v precejšnji meri tudi nekateri politični faktorji, ki so navidezno širino v varstvenih prizadevanjih opredeljevali kot izrazit konservativizem.

Dokaj sovražen odnos do širših prizadevanj za varovanje stavbne in kulturne dediščine ima seveda jasno ozadje in končno tudi svojo zgodovino. V času intenzivnega obnavljanja porušene domovine po letu 1945 in tudi v kasnejših obdobjih pospešenega izgrajevanja industrije je bila novogradnja katerekoli vrste avtomatično tudi sinonim napredka. V kratkem obdobju tehnokratizma in liberalističnih deviacij v samoupravnem sistemu pa je postala neposredna in hkrati navidezna, kratkoročna rentabilnost fetiš, ki se mu je moralo podrejati tudi spomeniško varstvo. Odraz te miselnosti je bila značilna »ekonomska« epizoda — tedaj so se namreč začeli interesi nacionalne kulture podrejati ozkim ekonomskim kategorijam; zato je kultura kot cilj in osveščevalka množic dobila povsem nasproten pomen: postala je potrošniška kategorija! Spomeniki nacionalne kulture v najširšem pomenu besede so torej

postali sredstvo za pridobivanje turističnega itd. dohodka. Sicer povsem zdrava ideja, da je treba spomenik do neke mere usposobiti tako, da bo mogoče stroške za njegovo vzdrževanje kriti iz konzuma, je postala svoje lastno nasprotje. V takih pogojih seveda ni bilo mogoče misliti na trezno valorizacijo starejšega stavbnega fonda, ki je bil po amerikanističnih vrednostnih konceptih brez vrednosti.

Kljub temu je spomeniškem varstvu in v precejšnji meri tudi občinskimi skupščinam uspelo, da so zadržali propad precejšnjega števila objektov, opredeljenih v sporno III. spomeniško kategorijo. Posredna korist teh prizadevanj je bilo obvarovanje velikega števila starejših, povsem uporabnih objektov, ki bi jih drugače podrli in na njihovih mestih zgradili nove, dražje. Potemtakem v najširšem kontekstu ni šlo le za ozke kulturniške ali celo estetske interese (»nepokvarjena« podoba hiš, vasi in krajine), marveč posredno tudi za gospodarnejši odnos do starejšega stavbnega fonda.

Istočasno je postajala nekoliko bolj otipljiva tudi (sicer) stara ideja o varovanju določenih kategorij spomenikov v obliki lokalnih, regionalnih ali nacionalnih muzejev na prostem.³ Muzeološki koncept je v tej teoretično dokaj natančno definirani panogi (ki so jo pričeli razvijati v skandinavskih deželah že v prejšnjem stoletju) prevladujoč — v širšem sklopu konservatorstva in varstva stavbne dediščine pa ima dokaj pomembne posledice. Gre namreč za metodo varovanja tistih spomenikov, ki jih ni mogoče revitalizirati in »socializirati«. Tako se bomo na posameznih ruralnih območjih srečali s pomembno dilemo — ali varovati za življenje povsem neprimerne objekte ali pa jih rušiti in nadomeščati z novimi. Pomembna dilema pa ima hkrati tudi dimenzije lažnega izbora. Na tem mestu namreč nastopi trenutek, ko moramo ločiti spomeniško varstvo v ožjem pomenu besede od varovanja stavbne dediščine!

Teoretične in idejne osnove varovanja so sicer dokaj jasno definirane — vendar je na mejnih področjih konservatorske stroke in dejavnosti precej nerazjasnenih problemov. Aksiomatsko izhodišče je v tem primeru nujno — ne glede na statično in stavbno kvaliteto objekta (kot realitete) ga moramo zavarovati (sanirati, konsolidirati in prezentirati kot muzejski kompleks in situ), če ima vse tiste karakteristike in kvalitete, ki ga opredeljujejo kot spomenik. To pa spet pomeni, da pri širšem varovanju stavbne dediščine (tudi manj pomembnih in atraktivnih stavb v skromnih okoljih) uporabljamo tako stavbarske kot spomeniške kategorije in da gre varstvo po dveh poteh, ki pa sta na določenih odsekih povsem identični, združeni.

II.

Spoznanje o varovanju stavbne dediščine, ki je zorelo več desetletij in ki se je v slovenski praksi izkristaliziralo zelo zgodaj, se navezuje predvsem na široko kampanjo in ideologijo varstva okolja. Tej povezavi pa spet botruje spoznanje, da je visokocivilizirano okolje ogroženo in da je naravni sovražnik onesnaževanja v vseh oblikah (tudi tistega po posredovanju mas media) tudi starejši stavbni fond. Prav nanj pa se vežejo pomembne socialne dimenzije. V starejših urbanih okoljih so mnoge proizvodne dejavnosti neškodljive predvsem zato, ker so logično vključene v naravni potek stvari in predstavljajo integralni del naravnega in kulturnega okolja. Še tako skromen spomeniško-

varstveni režim pa ima posledice v okolju (v ekološkem in kulturnem pomenu besede), saj gre za neke vrste obrambni sistem, ki preprečuje vdor umazanih dejavnosti v milje, ki ga varuje spomeniški režim.

Kot posledica vedno večje onesnaženosti okolja in grozeče energetske krize, se potemtakem uveljavlja smotrnejši, čeprav na videz dražji način gospodarjenja s prostorom in z objekti v prostoru. Na usodnem ekonomskem nivoju pa vendarle ne gre samo za nesebično skrb za okolje in potomce, ki bodo v njem živeli, marveč tudi za gospodarske interese — saj ni naključje, da postajajo dejavnosti v okviru varstva okolja izjemno pomembna industrijska (gospodarska) moč. Na Japonskem ima tovrstna »proizvodnja« že tretje mesto na lestvici populzivnih dejavnosti.

Ne glede na ideološke osnove varstvenih prizadevanj pa vendarle lahko iz vsega izluščimo nekaj splošno veljavnih trendov in pravil, ki nakazujejo nujnost skupne akcije vsega osveščenega človeštva.

Mit o neizčrpnosti zemljinih zakladov, ki je bil temelj malodane vsem miselnim sistemom, ki so se pojavili v Evropi in Ameriki, se je razblinil. Meje potrošniške družbe pa so se v jarki luči pokazale prav ob veliki energetski krizi. Vsi ekonomski sistemi, ki so temeljili na teh postavkah (neizčrpnost in cenenost surovin) so se znašli v slepi ulici, tako kot klasično rentabilnostno kalkuliranje, ki ni hotelo upoštevati možnosti, da se bo trg nekega dne bodisi zasitil bodisi zrušil sam v sebi. V luči strukturalnih sprememb v pogledih na okolje je Amsterdamska deklaracija, ki smo jo omenili že v uvodu, kljub resnični zaskrbljenosti po svoje vendarle odraz kapitalističnega sistema, ki rešuje svoje pozicije s sistemom reform. Pozitivni nasledek pa je, da sta se prav v teh okvirih (ki spet niso tako zelo novi!) srečala na povsem enaki ravni dva pomembna aglomerata — kultura in ekonomija. Hkrati s konfrontacijo teh (teoretično in ideološko sicer povezanih) sestavin civilizacijske infra- in superstrukture, se na povsem novem nivoju nakazuje romantični pozitivizem; vendarle spet kot tančica, ki prekriva izrazito ekonomske, dolgoročne interese vseh uporabnikov prostora in objektov v njem.

Kot intermezzo lahko nakažemo misel, da se šele tu vežeta spomeniško varstvo in ekonomija in da zveza ni v primitivnih komercialnih relacijah: spomenik — turist — devize, marveč na najvišji ravni vitalnih interesov družbe — pa naj gre za kapitalistično, državno socialistično ali samoupravno organizirano skupnost. V novem sklopu varovanja stavbne dediščine, ki predpostavlja vrednost starejših (seveda saniranih in rehabilitiranih) objektov in s tem zanika rentabilitetnostni dogmatizem (nujnost rušenja starega, da se zgradi novo — ne glede na vrednote in vrednosti izven golega ekonomiziranja), se potemtakem odpirajo tudi drugačne dimenzije za oblikovanje človekovega življenjskega okolja. Evropa je začela z resnim uporom proti amerikanizaciji. Logika nadnacionalnega kapitala (ki je spet večinoma v ameriških rokah) kulturne dediščine namreč ne priznava — razen kadar gre za premične spomenike, ki pa tako ali drugače funkcionirajo kot blago.

V luči teh sprememb, ki nakazujejo drugačno obravnavo spomenikov in ambientnega tkiva v prihodnosti, je Amsterdamska deklaracija (deloma zaradi »romantičnega« pozitivizma in iskrenosti) odlična platforma tudi za akcijo v samoupravnih pogojih. Ni naključje, da govori tekst o udeležbi malih komunalnih skupnosti in celo o ideji, da bi skrb za stavbno dediščino (ki vključuje

tudi pomembnejše spomenike) prevzeli občani neposredno. Formulacija je sicer dokaj meglena in splošna — vendarle si lahko v njej kot idealno izhodišče zamislimo prav sistem, kakršnega izgrajujemo pri nas.

Široka uporabnost in hkrati naprednost ideje o spoštljivem in v bistvu zelo gospodarnem odnosu do stavbne dediščine ter misli o socialni strukturi njenih uporabnikov, nam torej služijo kot izhodišče za akcijo v lastnem prostoru. Navsezadnje v zahtevah po polifunkcionalnih urbanih okoljih s stavbami in drugimi objekti v človekovem merilu, odkrivamo dimenzije novega humanizma — skratka tistega odnosa do človeka, ki je temelj naše družbe (čeravno včasih preveč deklarativno).

V kratkem lahko ugotovimo, da večina pogojev, ki jih članice Evropske skupnosti predpostavljajo kot osnovo za učinkovito varovanje stavbne dediščine, pri nas že obstaja. Tu ne gre le za sistem neposredne demokracije in lokalne samouprave, marveč tudi za metodo dela v spomeniški službi, ki je v varovanju skromne stavbne strukture v okviru vaških in trških naselij ter v krajini, odločilne korake že sprožila.

III.

V nekoliko poenostavljeni obliki lahko varovanje stavbne dediščine opredelimo kot izrazito ekonomsko kategorijo, kot povezavo med varovanjem okolja in njegovimi kulturnimi posledicami. Govorimo torej o izredno širokem kompleksu, katerega del je tudi spomeniško varstvo — le da meje varstva v okviru varovanja stavbne dediščine niso natančno definirane. Zato je toliko zanimivejša slovenska valorizacijska praksa, ki je z inauguracijo spomenika III. kategorije (velja predvsem za stavbno tkivo v mestih in vaseh) nakazala širši, recimo kar »ekološki« vidik varstva stavbne dediščine.

Vzroki za tak razvoj konservatorskih normativov in usmeritve so pri nas pogojeni predvsem z značajem spomeniškega fonda. Ker velikih, svetovno znanih in pomembnih spomenikov skorajda nimamo, smo dali poudarek drugačnim objektom. Posebej zato, ker »anonimno« stavbno tkivo (ki je predmet varovanja) v trgih in vaseh soustvarja poseben značaj naše krajine in zato, ker se je pri nas (kljub izrednemu napredku) ohranilo veliko število najrazličnejših objektov iz prejšnjih stoletij, v bolj ali manj neokrnjeni obliki. Hkrati s tem smo formulirali tudi odnos do slovenske stavbne in kulturne dediščine nasploh — ki temelji na predpostavki, da imajo spomeniki v Sloveniji izreden kulturnogeografski pomen, pomembni pa so tudi zaradi svojevrstne tipike. Gre torej za kategorijo zgodovinskih, umetnostnih, etnoloških itd. spomenikov, ki bi jih lahko imenovali kar »tipološke« — saj imajo kot variante ali posebki izreden pomen tudi v širšem srednjeevropskem okviru. Vzemimo le fenomen slovenskih srednjeveških fresk, gradov na južni meji srednjeevropskega prostora, različne tipe slovenskega ljudskega stavbarstva na podeželju in deloma celo v mestih itd.

Nekoliko poenostavljeno bi lahko rekli, da iz »tipološkega okvira« izstopa samo določen del arheološkega materiala, ki ima praviloma evropski pomen — relativno manjši pomen ima zgolj zaradi nekoliko skromnih objav. Zato je prišlo do določenih nesorazmerij v številu spomenikov nacionalnega pomena (gledano po posameznih vrstah). Arheološko gradivo, ki je večinoma evrop-

skega pomena, nastopa v seznamu najpomembnejših spomenikov v SR Sloveniji z nekaj nad osemdeset enotami — v evropskem in svetovnem merilu navidezno manj pomembno gradivo etnološkega značaja pa kar s štiristo lokacijami in objekti (da ne štejemo večjega števila naselij in območij samotnih kmetij!). Tudi število gradov in prvokategornih cerkva je na videz previsoko, če ga konfrontiramo s kvaliteto in številom prvokategornih spomenikov v svetu. Izhodišče nam bo nekoliko jasnejše, če ugotovimo, da potemtakem sodijo v I. kategorijo — piramide pri Gizeh, Partenon, Chichen-Itza, Angkor, Firenze in Koštabona v Istri!

Malce komična relacija (ki pa bi bila povsem resna, recimo na arheološkem nivoju: Halstatt—Novo mesto) pa izgubi ironični zven, če spremenimo kontekst v luči sprejete definicije, da je spomenik nacionalnega pomena hkrati tudi spomenik evropskega oziroma svetovnega pomena, ker opredeljuje določeno nacionalno skupnost in njeno kulturo proti drugim enakim skupnostim in je spomenik (kakršen pač je) prispevek naroda k skupni, svetovni kulturni dediščini. Če sedaj to opredelitev navežemo na »tipološki značaj« našega spomeniškega fonda je prostora za ironiziranje še manj.

Na področju ljudskega stavbarstva, ki je na konservatorskem nivoju večkrat zastopljeno ali pa temelji na romantičnih nacionalnih geslih, lahko ugotovimo, da je slovenski material ključnega pomena za poznavanje zakonitosti v razvoju srednjeevropske vasi in kmečke hiše. Tu ne gre toliko za izvirnost oblik in tipov (ki seveda obstajajo) kot za mejne vrednosti, saj bi drugače vsi pojavi (če skušamo potegniti evropsko sintezo) brez našega deleža obviseli v zraku. Iz čisto geografskega vidika nam že preprost primer (vzemimo premico, ki povezuje stavbne forme v Rusiji, na Slovaškem in pri nas v Prekmurju) pove, da v našem prostoru izzvenci nekaj temeljnih evropskih stavbnih tipov in da se v nekaterih primerih ti tipi konfrontirajo prav na našem ozemlju, kjer je nastalo nekaj »nelogičnih« sintez; nelogičnih seveda le takrat, kadar ne upoštevamo celotnega evropskega prostora, katerega del je tudi naša dežela.

Do podobnih relacij pridemo pri gradovih in cerkvah — tu bi najprej opozorili na slovenske srednjeveške freske, ki so v bistvu »mejna vrednost« med Italijo in Severom ter predstavljajo v tipološkem pogledu izrazito samosvoj odvod v svetu veljavnih stilnih kodeksov. Gre torej za vrednost »možnega razvoja« in fleksibilnosti v okviru togih nazorskih shem, na sociološkem nivoju pa za zanimivo varianto demokratizacije srednjeveških likovnih obrazcev — kjer »čista« likovna kvaliteta prav gotovo ne igra take vloge kot v okvirih klasičnih umetnostnozgodovinskih valorizacijskih sistemov.

Značaj gradiva je torej spomeniški praksi vsiljeval posebno metodo vrednotenja in obravnave, ki je že pokazala pozitivne nasledke. Vidimo pa tudi, da gre za podobne težnje celo v razvitejšem svetu. Posebnost, ki smo jo že nakazali z inauguracijo ambientnega spomenika ali spomenika III. kategorije, je vodila v svojsko teoretično usmeritev — predvsem pri etnoloških in urbanističnih (ambientnih) spomenikih. V teh okvirih je pravzaprav postala sporna le oznaka »spomenik«, ki je v vseh semantičnih variantah vedno pomenila izjemen objekt! Kljub temu in kljub pomenskim tenčinam izraza ne bi kazalo zavreči — saj se njegova uporabnost in opredeljitvena vrednost kažejo na vseh ravneh.

Posamezne vasi in trgi, mnogokrat pa večji krajinski izseki, so predstavljali skorajda nerešljiv problem za konservatorja že pri topografskem opisovanju in nekoliko kasneje pri valorizaciji. Šlo je za kvalitetne aglomeracije, urbane organizme in ruralne strukture, ki so kot celota vsebovali večino tistih sestavin, ki jih je treba upoštevati pri opredelitvi nekega objekta ali skupine objektov, kot spomenika. Podrobna analiza stavbnega fonda v taki skupini pa je pokazala malodane nasprotno sliko — v celotnem naselju ni bilo objekta, ki bi vzdržal se tako prizanesljivo spomeniško valorizacijo. Kvalitete so namreč rasle s številom objektov — oziroma z njihovimi medsebojnimi povezavami. Tako je v končni posledici izzvenelo naselje kot enkratni organizem z visokimi oblikovnimi, urbanističnimi, prostorskimi, zgodovinskimi in drugimi kvalitetai. Hkrati pa je naselje kot celota (in enota!) dobilo nov višji pomen še v okviru kulturne krajine — spet kot nenadomestljiva sestavina višjega organizma.

Pri »čistem« etnološkem materialu pa smo se najprej srečali z neustreznostjo tradicionalnih, na likovni kvaliteti in vizualni atraktivnosti temelječih meril. Podoben primer kot pri naseljih se nam zastavlja tudi tukaj. Skromna stavba iz prve polovice 19. stoletja je na nekem ozemlju pomembna predvsem kot priča stavbarske in stanovanjske kulture nižjih plasti ljudstva v tem času, zato zasluži deloma zaradi redkosti (tovrstnih objektov je ohranjenih najmanj!), deloma pa zaradi izjemne tipičnosti posebno obravnavo — skratka, je spomenik v najbolj natančnem pomenu besede. Obenem pa ugotavljamo, da je ob tej stavbici še vrsta atraktivnejših in oblikovno mnogo pomembnejših objektov, ki za njihovo sanacijo nimamo finančnih in drugih možnosti. Hkrati pa se srečamo tudi z laičnim ali z ozkim likovno fundiranim vrednotenjem in čisto tudi z ironiziranjem etnoloških meril.

Dodajmo še nekoliko brezupnejši primer — poslopje iz istega časa, z vsemi spomeniškiimi značilnostmi, ki pa je zgrajeno iz blata in slabega lesa in zato ne dovoljuje adaptacije (rehabilitacije) v stanovanjske namene. Ostaneta nam le dve, zelo dragi rešitvi: muzeološka prezentacija in prenos v muzej na prostem ali pa popolna sanacija stavbe in njena vključitev v novo funkcijo v okvirih zahtevnejšega načina življenja.

Varovanje navidezno manj atraktivnih spomenikov in enako nepomembnega stavbnega fonda je sicer problematično, vendar predstavlja ključno postavko v kompleksno pojmovanem konservatorstvu. Zato pri varstvu tovrstnih spomenikov govorimo o tipičnih primerkih stavbne kulture nižjih socialnih plasti, ki pa razen tipičnosti največkrat nimajo ničesar, kar bi jih tudi sicer uvrščalo v kategorijo spomenika (kot to velja samo po sebi za skromnejše cerkvene zunanjsčine in notranjsčine).

Brezlična gmota »anonimne« arhitekture, ki pogosto povezuje redke dominantne spomenike kot logično veziivo, je potemtakem sestavina dveh spomeniških kompleksov — dominirajočega posamičnega spomenika in spomeniškega območja (urbanistične ali ruristične aglomeracije). Zato ima določeno spomeniško vrednost tudi anonimno tkivo. Gre torej za vrednotenje v več plasteh, kjer kot navidezni paradoks odpovedo klasična merila prav na začetku — to je pri opredelitvi izoliranega objekta.

V načelu gre za podobne relacije med ljudsko arhitekturo in obdajajočo jo kulturno krajino. Tu lahko v mnogih primerih govorimo o visokokvalitetni

historični ali kulturni krajini (gre seveda za posamezne logične omejene izseke), čeprav so posamične sestavine v bistvu brez posebnih kvalitete. Tudi tu se kvaliteta vzpostavlja na višjem nivoju kot sinteza raznorodnih prvih, ki predstavljajo kvaliteto šele v sestavih, nizih in kontekstu z drugimi.

IV.

Poljuben kulturnokrajinski izsek, ki je tako kot spomenik rezultat dveh v bistvu ločenih postopkov: strokovne valorizacije in dogovora, funkcionira kot kvaliteta na več ravneh. Gre za dvoje kakovostnih sestavin: ozko spomeniško kvaliteto in pomen izseka (kulturne krajine) v širšem kontekstu varovanja življenjskega okolja. Podrobnejši pogled pa pokaže pri večini kulturnokrajinskih področij naslednje delne kvalitete: estetske, historične, znanstvene, ekološke, turistično-ekonomske, sociološke in družbene v najširšem pomenu besede.

Pri prvi opredelitvi, kjer govorimo o dogovorjeni kvaliteti smo mislili predvsem na osnovna izhodišča vsega varstva. Spomenik v konservatorskem pomenu besede postane določen objekt z visoko umetnostno, zgodovinsko, estetsko, etnološko itd. vrednostjo šele takrat, ko ga kot tipičnega ali enkratnega izločimo iz širšega okvira sorodnih ali enakih objektov. To pa pomeni, da bi morali — če bi recimo odločali med desetimi povsem enakimi objekti — enega od objektov obravnavati posebej kot reprezentativno strukturo ali pa vseh deset stavb obravnavati enako — spet kot spomenike najvišje kategorije. Kolikor bi namreč vseh deset (zaradi števila!) ovrednotili nižje (kot spomenike III. kategorije kjer so dovoljeni določeni posegi v strukturo objekta) bi prišli do točke, ko bi lahko izgubili vseh deset hkrati.

Iz tako zastavljenega problema pa lahko potegnemo nekaj napotkov, ki bi lahko veljali pri širše zastavljenem varstvu kulturne krajine ali arhitekturne dediščine. Pri sanaciji nekega urbanega (kulturnokrajinskega) ambienta, kjer bi zaradi kvalitete celote dobil vsak objekt (sestavina) tudi spomeniško oznako (ambientna kvaliteta ali spomenik III. kategorije) bi se lahko odločili za kompromisno rešitev, ki pa zahteva pretehtanje vsake sestavine posebej predvsem v luči celotnega učinkovanja. Gre namreč za metodo kjer bi v posamičnih objektih sicer dovolili določene posege (funkcionalno in deloma tudi likovno preobrazbo) vendar tako, da bi vsak od adaptiranih objektov ohranil eno ali več struktur ter elementov, ki bi jih na drugih (recimo) odstranili ali zanemarili. Govorimo torej o varovanju nekaterih sestavin, ki bi vse skupaj (enakomerno razporejene po »anonimnih« objektih) še vedno nudile dovolj možnosti za rekonstrukcijo »idealnega« stanja vsakega objekta posebej, posebej pa njihove tipike!

Gre seveda za skrajnostni ukrep, ki pa ima prav v najširšem kontekstu varovanja stavbne dediščine in kulturne krajine svojo globoko upravičenost. S tem, da presegamo pojem izoliranega ali kompleksnega spomenika, prihajamo hkrati do izjemno visokega števila arhitektur, ki ga je skorajda nemogoče obvladovati, kaj šele primerno sanirati in prezentirati. Na koncu koncev je treba določen del kvalitetnejše kulturne dediščine vendarle prilagoditi novim življenjskim zahtevam (problem prenaseljenosti, pomanjkanja stanovanj) in pogojem, ki bodo vedno bolj ostri.

Obenem moramo na starejši stavbni fond gledati z očmi ekologov in ne nazadnje sociološko — saj se prav pri obnovi (rehabilitaciji) starejših urbanskih ali kulturnokrajinskih aglomeracij srečamo s problemom humanizacije okolja.

Francastele, ki je nekoliko preveč vehementno (in v luči francoskega kulturnega šovinizma) zavrgel La Corbussierove ideje o satelitskih in sončnih mestih, je imel vendarle v bistvenih postavkah prav. Po njegovem mnenju⁴ imajo te ideje v sebi kali totalitarizma in manipuliranja z ljudmi — dodajmo še frustracije, ki nastajajo s povampirjenim potrošništvom ujetim v začarani krog tehnokratsko vodene vsakdanje poti med delovnim mestom in stanovanjskim blokom. Če si sedaj ogledamo poljuben ljubljanski primer (eno od značilnih Sosesk, ki rastejo na nekdanjem predmestnem in primestnem prostoru) pridemo do poraznih ugotovitev — zlasti če strukturo nove soseske primerjamo s polifunkcionalnim starim in starejšim mestnim osredjem.

Nove soseske so v materialnem pogledu zreducirane na sestav stanovanjskih blokov (kasarn) in redkih v trgovske namene skonstruiranih objektov. V nekaterih primerih srečamo še šolsko in otroškovarstveno ustanovo in nič drugega. Nasprotno pa so v starem mestnem jedru in njegovem obodu združene in smiselno pomešane najrazličnejše funkcije — od gostinstva in rekreacijskih površin do uprave in celo skromnejših industrijskih in trgovskih dejavnosti. Prav tako mešana je tudi socialna in ne nazadnje starostna struktura — čeravno je opaziti težnjo k pauperizaciji in staranju osredja. V novih soseskah pa sta socialna in starostna struktura zelo izenačeni, prav tako širši interesi, ki so pa zaradi izoliranosti »satelitske« tvorbe omejeni in moteni. Zaradi novitosti in ker se taka naselja spreminjajo v izrazito spalne aglomeracije, se povečuje izolacija med ljudmi kar vodi do potenciranega pojava odtujenosti in praznine, ki je goli tehnični standard ne more zadovoljiti.

S pojavom (nehotenega) manipuliranja se pri nas še ne srečujemo, ker so v satelitskih naseljih načrtovalci povsem zanemarili vprašanje kulturnega standarda — kinodvoran, gledališča, knjižnice, kulturnih domov itd. Kolikor je v samoupravnih pogojih opremljenost soseske s takimi objekti in dejavnostmi nujnost in koristna dopolnitev življenja — je v drugačnih družbah prav kulturni standard tudi sredstvo za manipulacijo. Tako omejeno okolje je namreč razmeroma lahko voditi po tirih, ki ustrezajo koristim določenih krogov — vse to se kaže v izboru knjig za knjižnico, v izboru predvajanih filmov, gledaliških predstav itd. — izbor je pač tak kakršen ustreza oblastniškimi ali lastniškimi krogom. Zavedati se moramo, da sta tovarna in stanovanje last enega in istega, ki v interesu produkcije in ljubega miru uravnava življenje v satelitskem naselju v kar se da mirnih relacijah potrošniškega načina mišljenja.

Ker je potemtakem model osiromašenega satelitskega spalnega naselja za našo družbo povsem neustrezen je treba iskati rešitev v funkcionalizaciji starejšega fonda, torej tudi v rehabilitaciji stavbne dediščine in v polifunkcionalnosti, ki je v nasprotju z brezdušnim coniranjem izrazito humanistična kategorija. Starejši stavbni fond okrog katerega se tko novi arhitekturni organizmi pa je lahko tudi merilo — tista človeška dimenzija, ki jo projektiranje na risalni deski in ledini največkrat povsem zanemari. Hkrati daje stavbna dediščina novejšemu ali starejšemu stavbnemu kompleksu tudi nekoliko »ro-

mantični« nadih tradicije in prijetnega okolja, kjer se enako dobro počutijo frustrirani in živčni managerji in ostareli občani.

Iz političnega in politično systemskega vidika (ki ima na koncu koncev tudi usodne ekonomske posledice) je pretehtano ohranjanje starejših, oblikovno, zgodovinsko ali zgolj ambientno in posredno ekonomsko zanimivih objektov in spomenikov ter izsekov iz kulturne krajine (lahko tudi večjih območij), zaželeno in nujno. Gre namreč za humanizacijo urbanizma in s tem tudi življenja — saj smisel socializma ni le v gmotnem napredku, marveč tudi v visoki kulturi dostopni vsem in v demokratizaciji odnosov na vseh nivojih, tudi stavbarskem, arhitekturnem in stanovanjskem.

Potrošniška pseudokultura, ki je zgolj ena od sestavin skomercializirane družbene biti na Zahodu, je v ekstremnih primerih (posebej v USA) povsem pomedla s stavbno (in posredno tudi kulturno) dediščino. Sistem sprotnega podiranja zastarelih četrti ali samo posamičnih hiš v imenu ekonomskih zakonitosti je del populacije privedel v revščino nove vrste — saj gre v globokem bistvu za nekoliko zapleten odsev idej kakršne propagirajo (recimo) segregacionisti. Življenje v izoliranem satelitskem naselju pa vsebuje resnične kali segregacije — ločenega razvoja posameznih družbenih plasti. Iz tega vidika je več kot vprašljivo tudi pri nas — zidanje stanovanj za delavce v izoliranih naseljih!

Napredne ideje se tudi ne kažejo zgolj v rušenju starega in v gradnji novih objektov — gre pač za zastarel a vendarle trdovraten fetiš, ki se kaže v komercializaciji vseh človeških odnosov, pa tudi v poenostavljenih formulah kot je recimo že večkrat parafrazirana parola iz tridesetih in štiridesetih let v Sovjetski zvezi: elektrifikacija + industrializacija = socializem. Roko na srce — oboje so imeli mnogo prej v kapitalističnem svetu, pa so še vedno daleč od socializma. Preseganje starega in starih odnosov se potemtakem ne kaže zgolj v »novogradnji«, marveč v dialektičnem preseganju starega tako, da staro (ki je v posameznih sestavinah tudi pozitivno) vključujemo v sodobno življenje na novih ravneh. Po drugi strani pa nas k temu silijo tudi surovinska kriza, fantastična potrošnja in vedno večje gore odpadkov.

V teh okvirih je varovanje stavbne dediščine, spomenikov in narave (predvsem tistega dela, ki ima klasifikacijski naziv: kulturna ali historična krajina) postalo nova dejavnost, ki vsebuje tako elemente spomeniškega varstva v klasičnem pomenu besede, kot tudi prvine varovanja okolja in smotrnejše izrabe gradiv in surovin, zlasti pa prostora. Z rehabilitacijo starejših objektov, ki imajo obenem tudi ambientno in spomeniško funkcijo ne pridobimo le historično (likovno, etnološko, estetsko itd.) zanimivih (značilnih) objektov, marveč tudi zdrava stanovanja in v najširšem pomenu besede tudi humanizirano okolje. V sociološkem pomenu pa gre tudi za ustrežnejšo družbeno razporeditev — torej za nasproten proces kot je ustvarjanje privilegiranih četrti in ghetov. Najbrž je v pogojih samoupravnega socializma ta dimenzija varstva stavbne dediščine več kot pomembna, nakazuje pa tudi zanemarjeno in »nevidno« sociološko sestavino spomeniškega varstva.

Tu se tudi srečamo z marksističnimi osnovami za široko valorizacijo spomenika na eni in objekta (dela stavbne dediščine) na drugi strani. V najširšem okviru prav navidezni povratek k staremu stanovanjskemu (in drugačnemu) fondu nakazuje kvaliteto tovrstnega načina mišljenja, saj je iz kvantitete

(ekstenzivna izraba prostora in surovin) zrasla kvaliteta (smotrna in funkcionalna človeku prilagojena izraba vseh možnosti z možnostjo sprotne regeneracije). Kot posebno kakovostno kategorijo, ki ima izjemne vplivne dimenzije na duhovno nadgradnjo (konkretno za materializiran del te nadgradnje), štejemo prav *spomenik* — kot vrednoto, ki funkcionira kot sredstvo za bogatitev osebnosti danes in kot materialni vidik pozitivne kulturne dediščine. Seveda je njegova funkcija glede na politični prostor v katerem živi drugačna pri nas in drugačna v drugih systemskih okvirih — kar seveda ne spreminja dejstva, da z našimi vrednostnimi merili ocenjujemo tudi spomenike drugih kultur. Na koncu koncev gre za razredno interpretacijo vrednot, ki smo jih podedovali iz preteklosti.

V.

Tako kot ima varstvo okolja do določene mere modni prizvok (mislimo predvsem na različna društva po svetu, kjer se izživljajo romantiki in dame iz boljše družbe), tako bo v začetku tudi varstvo stavbne dediščine dobilo nekaj pomembnih impulzov od stopicajočih možičkov — amaterjev, kar je v skrajni posledici tudi koristno: saj gre za malce prenapeto in nestrokovno, vendar učinkovito propagando navidezno nove dejavnosti. Ne glede na to pa moramo vendarle ugotoviti, da stvari niso tako preproste, zato moramo natančno definirati tako konservatorstvo kot tudi široke okvire varovanja stavbne dediščine!

Če začnemo z negativnimi definicijami, potem moramo najprej ugotoviti, da ostaja spomeniško varstvo (konservatorstvo) še naprej avtonomna dejavnost in da varstvo stavbne dediščine ne predstavlja višjega ali širše pojmovanega strokovnega kompleksa, v katerem bi bilo konservatorstvo podrejena dejavnost ali dejavnost nižje vrste. Relacije so namreč povsem drugačne — kot izrazito politična kategorija z ekonomskimi in socialnimi posledicami je varstvo stavbne dediščine v najširšem pomenu besede problem urbanizma in socialne politike. Hkrati pa gre za pomemben del dejavnosti, ki jih imenujemo z ohlapno oznako: varstvo okolja. Po drugi strani se zaradi identičnega predmeta obravnave in specifične ekonomske metodologije, varstvo stavbne dediščine vključuje kot pomožno sredstvo (varovanja) tudi v sfero spomeniškega varstva, predvsem takrat ko gre za varovanje tako imenovanega anonimnega tkiva ali pa za varovanje »značaja« naselij, posamičnih ožjih ambientov in kulturne krajine (kamor vključujemo tudi pojem historičnega pejzaža).

Obenem bomo izvedli tudi pomembno razmejitev — način varovanja tistih delov stavbne dediščine, ki imajo v večji ali manjši meri spomeniški značaj in pomen, ostaja v domeni klasičnega konservatorstva. Odnos je torej povsem nedvoumen — spomeniško varstvo je namreč dejavnost s pretežno kulturnimi nameni, posvečena je spomenikom. Skrb za »anonimno tkivo« in stavbno dediščino v najširšem pomenu besede potemtakem vključuje kot spremno in spomenikom posvečeno dejavnost, predvsem pa uporablja njene ekonomske posledice, kot možnost za financiranje varstvenih posegov.

Tako kot pri vsaki novi usmeritvi tiči tudi v kompleksu varstva stavbne dediščine nekaj predimenzioniranih apetitov, povsem logično pa se kaže tudi tendenca po kar se da popolni avtonomiji in hkrati s tem zanikanju vsega drugega — to je starejših dejavnosti (služb, zavodov, podjetij itd.), ki so tako

ali drugače obravnavale starejši stavbni fond. Zato obstaja resna nevarnost, da bi popolno zlitje dejavnosti s področja varstva stavbne dediščine in varstva spomenikov, pomenilo likvidacijo konservatorstva. Nasledek pa bi bil lahko le ta, da bi po nekaj letih delovanja ponovno spoznali, da je konservatorstvo in varstvo spomenikov specifična dejavnost, ki potrebuje lastne organizacijske okvire. Tako bi verjetno povsem na novo, kot veliko modrost odkrili idejo o ustanovitvi organizacije, ki bi se morala posvečati VARSTVU KULTURNIH SPOMENIKOV v najbolj dobesednem pomenu.

Teoretična in strokovna usmeritev, ki jo nakazuje domača praksa vendarle kaže, da do takega stanja ne bo prišlo. Postopno se začrtujejo obrisi definirane strokovne dejavnosti in vednosti, ki sicer ne bo tako ozka kot klasični konservatorsko-restavratorski strokovni prostor, vendar pa spet ne tako široka, da bi lahko vanjo vtaknili skrb za prav vse stare bajte, v SRS in na svetu, ne glede na kontekst že davno sprejetih in utrjenih načel o inauguraciji in varovanju spomenika — to je izjemne, tipično ali kako drugače pomembne priče o kulturi določenega naroda. Na tem mestu verjetno ne bi bilo odveč pripomniti, da je v mnogočem prišlo do nesporazumov zaradi laičnega enačenja antikvitete s spomenikom!

Varstvo stavbne dediščine, ki vključuje kot pomembnejši smoter predvsem njeno rehabilitacijo, je potemtakem nova dejavnost, ki se vključuje v dosedanja prizadevanja slovenskega spomeniškega varstva. V bistvu pomeni razširitev prizadevanj za varovanje spomenikov tako imenovane III. kategorije in spomenikov ambientnega značaja in pomena. Pomembno pa je predvsem kot platforma, kjer se združujeta ekonomski in kulturni interes, iz ožjega konservatorskega vidika pa tudi kot eno od možnih sredstev za varovanje objektov s skromnejšimi spomeniškiimi kvalitetami. Za domačo prakso pa je uveljavitev termina in dejavnosti potrdilo, da so bila dosedanja prizadevanja za varovanje širših naselbinskih in krajinskih kompleksov pravilna.

¹ Zavod SRS za spomeniško varstvo je bil že ustanovljen kot poseben zavod za varstvo (in proučevanje) kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti. Obe dejavnosti sta ostali združeni do današnjega dne. Hkrati pa se z vključevanjem referentov za varstvo narave pri medobčinskih (regionalnih) zavodih ta povezava tudi širi in pogloblja.

² Termin SPOMENIŠKOVARSTVENI RED smo uveljavili v prvih urbanističnih programih za območja občinskih skupščin, ki so jih začeli sestavljati po izidu novega zakona o urbanističnem in regionalnem planiranju. Naziv je povzet po terminu URBANISTIČNI RED, ki naj bi uravnaval posege v prostor in gradnjo (tudi adaptacije) na območjih, za katere ni potreben podrobnejši urbanistični načrt.

³ Ideja o gradnji muzeja na prostem, ki naj bi v obliki muzejske prezentacije hkrati predstavljal in varoval najbolj značilne primerke ljudske arhitekture, se je pri nas razvila kmalu po končani vojni (dr. Boris Orel). V kasnejših obdobjih je prvotna zamisel doživela več sprememb — predvsem pa se je premaknilo težišče od centralnega k regionalnim muzejem na prostem. V ta okvir sodi tudi zamisel o »muzejih« — vaseh, ki naj bi bile nekakšni »živi Skanseni«.

⁴ P. Francastel: Umetnost i tehnika, Sazvežda 3, Nolit, Beograd 1964, str. 73. Kot osnovo za razpravljanje o problemu varstva stavbne dediščine sem uporabljal (pasim) gradivo z amsterdamskega kongresa (v okviru Evropske skupnosti):